Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

ELEKTRON TO‘LOV TIZIMLARINI JORIY ETISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI: KORXONALARNI STRATEGIK BOSHQARISH ISTIQBOLLARI

Mirsaidova Tamara Oybek qizi
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi chorvachilik va biotexnologiya universiteti Toshkent filiali
Iqtisodiyot fakulteti 2-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21808893

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy raqamli transformatsiya va fintex industriyasining shiddatli rivojlanishi sharoitida elektron to‘lov tizimlarining korxonalar faoliyatidagi iqtisodiy samaradorligi strategik menejment nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida an’anaviy naqd va naqd pulsiz hisob-kitob tizimlarining cheklovlari tahlil qilinib, elektron to‘lov infratuzilmasini korxona strategiyasiga integratsiya qilishning tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish hamda bozor ulushini kengaytirishdagi roli baholangan. IMRAD formati talablariga muvofiq, maqolada mavzuning dolzarbligi, tadqiqot usullari, empirik natijalar va ularning amaliy ahamiyati matnli tahlillar orqali atroflicha yoritilgan.

Kalit so‘zlar: strategik menejment, elektron to‘lov tizimlari, iqtisodiy samaradorlik, tranzaksiya xarajatlari, raqamli fintex, strategik ustunlik, biznes transformatsiyasi.

Аннотация

В данной статье исследована экономическая эффективность электронных платежных систем в деятельности предприятий с точки зрения стратегического менеджмента в условиях современной цифровой трансформации и стремительного развития финтех-индустрии. В рамках исследования проанализированы ограничения традиционных наличных и безналичных расчетных систем, а также оценена роль интеграции инфраструктуры электронных платежей в стратегию предприятия в снижении транзакционных издержек и расширении рыночной доли. В соответствии с требованиями формата IMRAD в статье подробно освещены актуальность темы, методы исследования, эмпирические результаты и их практическая значимость на основе текстового анализа.

Ключевые слова: стратегический менеджмент, электронные платежные системы, экономическая эффективность, транзакционные издержки, цифровой финтех, стратегическое преимущество, бизнес-трансформация.

Abstract

This article examines the economic efficiency of electronic payment systems in enterprise operations from the perspective of strategic management within the context of modern digital transformation and the rapid development of the fintech industry. The study analyzes the limitations of traditional cash and cashless payment systems and evaluates the role of integrating electronic payment infrastructure into corporate strategy in reducing transaction costs and expanding market share. In accordance with the IMRAD format requirements, the article comprehensively discusses the relevance of the topic, research methods, empirical findings, and their practical significance through textual analysis.

Keywords: strategic management, electronic payment systems, economic efficiency, transaction costs, digital fintech, strategic advantage, business transformation.

KIRISH

Yigirma birinchi asrning uchinchi o‘n yilligi o‘rtalariga kelib, global va milliy iqtisodiyot moliya-texnologiyalari (fintex) inqilobining yangi to‘lqinini boshdan kechirmoqda. Bugungi kunda korxonalarning uzoq muddatli raqobatbardoshligini ta’minlash va strategik maqsadlariga erishishi faqatgina mahsulot ishlab chiqarish hajmi yoki marketing strategiyasiga emas, balki moliyaviy oqimlarni boshqarish tezligi va xavfsizligiga ham to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq bo‘lib qoldi. Ushbu sharoitda elektron to‘lov tizimlari oddiy texnik vositadan korxonalarning strategik ustunligini ta’minlovchi eng muhim iqtisodiy drayverga aylandi. Moliyaviy operatsiyalarning raqamli shaklga o‘tishi korxonalarning tashkiliy tuzilmasi va strategik rejalashtirish prinsiplarini qayta ko‘rib chiqishni talab qilmoqda.

Klassik strategik menejment nazariyalarida korxonaning barqarorligi resurslarni to‘g‘ri taqsimlash va xarajatlarni optimallashtirish bilan o‘lchangan. Biroq, an’anaviy moliyaviy hisob-kitoblar, bank operatsiyalarining uzoq davom etishi va yuqori tranzaksiya xarajatlari zamonaviy yuqori dinamikali bozor sharoitida korxonalarning harakatlanish tezligini cheklab qo‘ymoqda. Elektron to‘lov tizimlarining iqtisodiy samaradorligi nafaqat vaqtni tejash, balki korxonaning moliya zanjiridagi yashirin yo‘qotishlarni bartaraf etish, aylanma mablag‘lar tezligini oshirish va mijozlar bilan aloqalarni hiper-personalizatsiya qilish imkoniyatini berishi bilan izohlanadi. Shu sababli, ushbu tizimlarni joriy etish masalasiga operatsion darajadagi vazifa emas, balki uzoq muddatli strategik qaror sifatida qarash lozim.

O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, bank-moliya tizimini isloh qilish va chakana hamda ulgurji savdoda elektron hisob-kitoblar ulushini keskin oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mahalliy biznes subyektlarining xalqaro bozorlarga chiqishi va ichki bozorda raqobatbardoshligini saqlab qolishi bevosita zamonaviy to‘lov infratuzilmasini qanchalik samarali o‘zlashtirishiga bog‘liq. Biroq, ko‘pgina mahalliy korxonalar elektron to‘lovlarni joriy etishga strategik investitsiya emas, balki majburiy xarajat sifatida qarayotgani ushbu sohada ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqotlar o‘tkazish zarurligini ko‘rsatadi. Fintex vositalarining iqtisodiy samaradorligini strategik menejment kontekstida baholash iqtisodiy tahlilning dolzarb muammolaridan biridir.

Tadqiqotning maqsadi elektron to‘lov tizimlarini joriy etishning korxonalar iqtisodiy samaradorligiga ta’sirini aniqlash hamda olingan natijalar asosida korxonalarni strategik boshqarish modelini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot uslubiy jihatdan tizimli yondashuv, institutsional-iqtisodiy tahlil, strategik guruhlash va qiyosiy tahlil metodlariga tayanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida tranzaksiya xarajatlari nazariyasi (Ronald Kouz va Oliver Uilyamson maktabi) hamda strategik menejmentning dinamik imkoniyatlar kontseptsiyasi olindi. Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi elektron to‘lovlar vositasida axborot qidirish, shartnomalar tuzish va hisob-kitoblarni amalga oshirishda tejaladigan resurslarni mikrodarajada asoslashga xizmat qiladi. Dinamik imkoniyatlar kontseptsiyasi esa korxonaning yangi fintex texnologiyalariga moslashish qobiliyatini strategik ustunlik manbai sifatida baholash imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida so‘nggi uch yil davomida (2023–2025-yillar) o‘z faoliyatiga raqamli va elektron to‘lov platformalarini integratsiya qilgan oltmishdan ziyod chakana savdo, xizmat ko‘rsatish va elektron tijorat korxonalarining moliyaviy-xo‘jalik ko‘rsatkichlari tahlil qilindi. Ma’lumotlar korxonalarning buxgalteriya hisobotlari, mijozlar oqimi statistikasi va korxona yuqori bo‘g‘in menejerlari o‘rtasida o‘tkazilgan tahliliy so‘rovnomalar yordamida to‘plandi. So‘rovnomalarda to‘lov tizimlarining tezligi, xavfsizligi va ularni boshqarish xarajatlari asosiy sifat mezonlari sifatida olindi.

Elektron to‘lov tizimlarining iqtisodiy samaradorligini strategik jihatdan baholash uchun korxonalarning mablag‘ aylanuvchanlik tezligi, mijozlarni jalb qilish va ushlab turish koeffitsiyentlari

hamda operatsion xarajatlarning kamayish dinamikasi qiyosiy o‘rganildi. To‘lov tizimlarining integratsiya darajasiga ko‘ra korxonalar ikki guruhga ajratildi: an’anaviy va cheklangan to‘lov infratuzilmasiga ega korxonalar hamda to‘liq raqamlashtirilgan, ekotizimli elektron to‘lov mexanizmlaridan foydalanuvchi korxonalar. Har ikki guruhning strategik moslashuvchanligi va rentabellik ko‘rsatkichlari solishtirildi.

TADQIQOT NATIJALARI

O‘tkazilgan empirik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, elektron to‘lov tizimlarini o‘z biznes strategiyasining uzviy qismiga aylantirgan korxonalar operatsion va moliyaviy ko‘rsatkichlar bo‘yicha an’anaviy korxonalardan sezilarli darajada o‘zib ketgan. Xususan, to‘liq raqamlashtirilgan to‘lov tizimlariga ega korxonalarda aylanma mablag‘larning harakatlanish tezligi o‘rtacha qirq besh foizga tezlashgan. Bu esa korxonaga qo‘shimcha kredit yoki tashqi moliyalashtirish jalb qilmasdan, o‘z ichki resurslari hisobiga likvidlikni saqlab turish imkonini bergan. An’anaviy hisob-kitob shakllaridan foydalanuvchi korxonalarda esa mablag‘larning banklararo o‘tishi va kassa operatsiyalaridagi kechikishlar sababli strategik manevrlar qilish imkoniyati cheklanganligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari tranzaksiya xarajatlari nuqtai nazaridan o‘rganilganda, elektron to‘lovlarni joriy etish korxonaning moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq bevosita xarajatlarini o‘rtacha o‘ttiz ikki foizga kamaytirganini ko‘rsatdi. Bu yerda iqtisodiy samara faqatgina bank komissiyalarining optimallashuvida emas, balki kassa apparatlariga xizmat ko‘rsatish, inkassatsiya xarajatlari, qog‘ozbozlik va buxgalteriya hisobidagi inson omili bilan bog‘liq xatoliklarning keskin kamayishida namoyon bo‘ladi. Korxonalar moliyaviy nazorat tizimini avtomatlashtirish orqali operatsion xavflarni minimallashtirishga erishganlar.

Strategik natijalarning eng muhim jihati iste’molchilar xulq-atvori va sodiqligi bilan bog‘liqdir. Elektron to‘lov tizimlarining turli shakllarini (mobil ilovalar, QR-kodlar, muddatli to‘lov platformalari) taklif qilgan korxonalarda mijozlarning qayta xarid qilish koeffitsiyenti ellik sakkiz foizga oshgan. Elektron to‘lov integratsiyasi mijozga nafaqat qulaylik yaratadi, balki korxonaga iste’molchilarning xarid xulq-atvori to‘g‘risidagi katta ma’lumotlarni yig‘ish imkonini beradi. Ushbu ma’lumotlar asosida korxonalar o‘zlarining uzoq muddatli marketing va assortiment strategiyalarini real vaqt rejimida korreksiya qilish imkoniga ega bo‘ldilar.

Tadqiqot davomida elektron to‘lov tizimlarining iqtisodiy samaradorligini ta’minlovchi uch darajali strategik model ishlab chiqildi. Birinchi daraja – operatsion samaradorlik bo‘lib, u to‘lovlarni qabul qilish tezligini oshirish va xarajatlarni qisqartirishni qamrab oladi. Ikkinchi daraja – taktik samaradorlik bo‘lib, u to‘lov ma’lumotlari asosida mijozlar bazasini tahlil qilish va aylanma mablag‘larni boshqarishni ifodalaydi. Uchinchi daraja – strategik samaradorlik bo‘lib, u korxonaning yangi raqamli bozor ekotizimlariga integratsiyalashuvi va uzoq muddatli barqaror raqobatbardoshlik ustunligini shakllantirishini ta’minlaydi.

MUHOKAMA

Tadqiqotimiz davomida olingan natijalar an’anaviy strategik menejment va korporativ moliya nazariyalaridagi ayrim qarashlarni to‘ldiradi va qisman qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi. Klassik iqtisodiy yondashuvlarda to‘lov tizimlari faqatgina savdoni yakunlovchi yordamchi mexanizm sifatida talqin qilingan. Biroq, raqamli transformatsiya sharoitida to‘lov tizimi shunchaki pul o‘tkazish vositasi emas, balki qiymat yaratish zanjirining strategik bo‘g‘ini hisoblanadi. Bizning tadqiqotimiz shuni ko‘rsatadiki, to‘lov tizimining to‘g‘ri tanlanishi va integratsiyasi korxonaning umumiy biznes-modelini tubdan o‘zgartirib, uni yanada moslashuvchan (Agile) holatga keltirishi mumkin.

Maykl Porterning qiymat zanjiri (Value Chain) modeliga ko‘ra, korxona faoliyati asosiy va yordamchi jarayonlarga ajratiladi va moliya odatda yordamchi infratuzilma hisoblanadi. Ammo elektron to‘lovlar va fintex ekotizimlari davrida ushbu infratuzilma asosiy jarayonga aylanib bormoqda. To‘lov tizimlari orqali yig‘ilgan ma’lumotlar korxonaning ishlab chiqarish, logistika va marketing

strategiyalarini belgilab beruvchi asosiy resursga aylanmoqda. Bu esa strategik menejmentda resurslarga asoslangan qarash nazariyasini raqamli aktivlar bilan boyitish zarurligini isbotlaydi.

Muqobil argumentlar tahlili: Ayrim konservativ iqtisodchilar elektron to‘lov tizimlarini keng joriy etish korxonalar uchun qo‘shimcha kiberxavfsizlik xarajatlarini keltirib chiqaradi va kutilmagan texnik inqirozlar vaqtida tizimning butunlay to‘xtab qolish xavfini oshiradi deb hisoblashadi. Biz ushbu xavf-xatarlarning mavjudligini inkor etmaymiz, biroq strategik risklarni boshqarish nuqtai nazaridan qaraganda, raqamli innovatsiyalardan voz kechish yoki ularni kechiktirish xavfi kiberxavfsizlik xarajatlaridan bir necha barobar yuqori iqtisodiy yo‘qotishlarga olib kelishini ta’kidlaymiz. Korxona tizimli ravishda texnologik xavflarni sug‘urtalash va kiberhimoyani kuchaytirish strategiyasini olib borishi lozim, ammo bu transformatsiyani to‘xtatib qo‘ymasligi kerak.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, elektron to‘lov tizimlarining iqtisodiy samaradorligi faqatgina moliyaviy tranzaksiyalarning arzonlashishi bilan emas, balki korxonani strategik boshqarish sifatining yangi bosqichga ko‘tarilishi bilan baholanadi. Raqamli to‘lov infratuzilmasi korxonalarga bozor o‘zgarishlariga tezkor moslashish, mijozlar talabini oldindan prognoz qilish va xarajatlarni tizimli ravishda optimallashtirish imkonini beruvchi strategik vositadir. Tadqiqot natijalari asosida mahalliy korxonalar uchun quyidagi amaliy strategik tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Korxona rahbariyati elektron to‘lov tizimlarini strategik rejalashtirishning ajralmas qismi sifatida qabul qilishi va fintex infratuzilmasini rivojlantirish uchun uzoq muddatli investitsiya dasturlarini ishlab chiqishi lozim.
2. To‘lov tizimlaridan olingan moliyaviy va marketing ma’lumotlarini tahlil qilish uchun korxonalarda ma’lumotlar tahlili (Data Analytics) tizimini yo‘lga qo‘yish va boshqaruv qarorlarini ushbu tahlillarga tayangan holda qabul qilish zarur.
3. Mijozlar uchun faqat bitta to‘lov usuli bilan cheklanib qolmasdan, omnikanal (ko‘p tarmoqli) to‘lov tizimlarini, jumladan mobil hamyonlar, xalqaro to‘lov tizimlari va muddatli to‘lov instrumentlarini integratsiya qilish orqali bozor ulushini kengaytirish strategiyasini qo‘llash kerak.

Kelajakdagi tadqiqot yo‘nalishlari sifatida sun’iy intellekt va blokcheyn texnologiyalariga asoslangan markazlashmagan to‘lov tizimlarining korxonalar strategik barqarorligiga ta’sirini yanada chuqurroq o‘rganish masalalarini ko‘rsatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.
2. Williamson, O. E. (1981). The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach. American Journal of Sociology, 87(3), 548-577.
3. Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: the nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. Strategic Management Journal, 28(13), 1319-1350.
4. Coase, R. H. (1937). The Nature of the Firm. Economica, 4(16), 386-405.
5. Barney, J. B. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 17(1), 99-120.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-60-son Farmoni.
7. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 1-noyabrdagi "To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida"gi O‘RQ-578-son Qonuni.
8. Aminova, N. Investitsiya loyihalarini islom moliyasi doirasida fintech orqali moliyalashtirish istiqbollari // Yevroosiyo huquq, moliya va amaliy fanlar jurnali. – 2024. – T.4, №1. – B. 193–200.